

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.224-053.6
DOI

І. Є. Жданова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
orcid.org/0000-0002-5289-358X

К. В. Бородата
студентка III курсу юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса
orcid.org/0000-0001-7607-6034

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

Статтю присвячено розгляду окремих питань кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх. Аргументована виправданість гуманнішого ставлення до неповнолітніх у разі притягнення до кримінальної відповідальності, ніж до дорослих осіб. Указано на обов'язкову необхідність встановлення вікового цензу кримінальної відповідальності в законі про кримінальну відповідальність і відзначено, що вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за Кримінальним кодексом України, оптимальний.

Підтверджена доречність наявності в Загальній частині Кримінального кодексу України окремого розділу стосовно особливостей кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх, що дозволяє під час вирішення питань притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх урахувати особливості їх психічного розвитку, виховання, причини й умови, що сприяли скоєнню кримінальних правопорушень, і призначити законне й справедливе покарання. Визначено основні тенденції вирішення судами кримінальних справ під час вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми особами.

Окреслено складнощі, що виникають під час призначення певних видів покарань неповнолітнім особам. На підставі вивчення судової практики вказано на неефективність звільнення від покарання неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру у виді передачі неповнолітніх під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за їх згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання, тому що в такому разі неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення, не отримує всіх необхідних виховних заходів та, як наслідок, продовжує злочинний спосіб життя.

За результатами проведеного аналізу зроблено відповідні узагальнення. Запропоновано подальші напрями щодо вдосконалення чинного Кримінального кодексу України з метою оптимізації та гуманізації кримінальних покарань стосовно неповнолітніх.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, неповнолітні, покарання, примусові заходи виховного характеру, вік кримінальної відповідальності.

Zhdanova I. Ye., Borodata K. V. CRIMINAL LIABILITY OF MINORS

The article is devoted to the consideration of certain issues of criminal liability and punishment of minors. The justification of more humane treatment of minors in criminal prosecution than of adults is argued. It is pointed out that it is necessary to establish the age limit for criminal liability in the law on criminal liability and noted that the age from which criminal liability can arise under the Criminal Code of Ukraine is optimal.

The relevance of the existence of a separate section on the specifics of criminal liability and punishment of minors in the General Part of the Criminal Code of Ukraine has been confirmed. This allows to take into account the peculiarities of mental development, upbringing of minors, the causes and conditions that contributed to the commission of criminal offenses, and to impose legal and fair punishment in dealing with the prosecution of minors. The main tendencies of court resolution of criminal cases in the commission of criminal offenses by minors are determined.

The difficulties that arise in imposing certain types of punishment on minors are outlined. Based on the study of case law, it is indicated the ineffectiveness of release from punishment of minors with the use of coercive measures of an educational nature in the form of transfer of minors under the supervision of parents or persons replacing them, or under the supervision of the teaching or labor team with their consent, as well as individual citizens at their request. In this case, the juvenile who has committed a criminal offense does not receive all the necessary educational measures and, as a result, continues a criminal lifestyle.

Appropriate generalizations based on the results of the analysis are made. Further directions on improvement of the current Criminal Code of Ukraine with the purpose of optimization and humanization of criminal punishments concerning minors are offered.

Key words: criminal liability, minors, punishments, coercive measures of an educational nature, age of criminal liability.

Актуальність досліджуваної теми й постановка проблеми. Натепер в Україні стрімко зростає динаміка кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, і кількість проблем, які виникають у разі притягнення таких суб'єктів до відповідальності.

За статистичними даними Генеральної прокуратури України у 2017 році було зареєстровано 4 510 кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами, у 2018 році – 3 980, у 2019 році – 3 495, у 2020 році – 3 031, за 4 місяці 2021 року – 628. Кількість кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, в загальній структурі за останні 5 років складає в середньому 3% [1]. З огляду на дані статистики кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень серед неповнолітніх зменшилася за останні 5 років, проте темпи росту злочинності серед неповнолітніх майже втричі перевищують темп зростання загальної злочинності.

Зважаючи на це, злочинність неповнолітніх привертає все більшу увагу науковців і практиків, оскільки такі суб'єкти є правопорушниками особливої виду й становлять одну з найбільш кримінально уражених верств населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями про відповідальність неповнолітніх займалися такі вчені, як Ю.В. Баулін, Н.Л. Березовська, В.М. Бородін, В.М. Бурдін, І.П. Васильківська, В.О. Глушкова, Т.О. Гончар, Л.С. Дубчак, Я.М. Квітка, А.О. Клевцов, С.Г. Киренко, Н.Я. Ковтун, Н.М. Крестовська, Н.А. Орловська, Ю.Ю. Синявська, Т.М. Приходько й інші. Але деякі аспекти кримінальної відповідальності неповнолітніх досі залишаються дискусійними й потребують оцінки й розв'язання в сучасних реаліях, особливо з впровадженням інституту кримінального проступку й нової класифікації злочинів у ст. 12 Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Метою статті є виявлення особливостей кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінських правил»), «неповнолітнім є дитина або молода людина, яка в рамках існуючої правової системи може бути притягнута до відповідальності за правопорушення в такій формі, яка відрізняється від форми відповідальності, яка застосовується до дорослого» [2].

У кримінальному законодавстві України, а саме в ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачено, що середній вік, з якого призначається покарання та настає відповідальність, сягає 16 років. Хоча є винятки, зазначені в ч. 2 ст. 22 КК України, – кримінальні

правопорушення, за які кримінальна відповідальність може настати із 14 років [3].

Нині найбільш проблематичним є питання про встановлення вікового порогу кримінальної відповідальності. Науковці висловлюють різні думки із цього приводу: одні пропонують знизити вік притягнення особи до кримінальної відповідальності, натомість інші виступають за його підвищення [4, с. 3–4]. На нашу думку, КК України натепер закріпив оптимальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Делікатність проблеми вікової межі кримінальної відповідальності, на думку науковців, полягає в тому, що, фіксуючи віковий поріг настання кримінальної відповідальності, законодавець не застрахований від помилок, але водночас він змушений його встановити. Вимушеність встановлення вікового цензу кримінальної відповідальності визначається прагненням уникнути сваволі будь-якого роду в практиці притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності [5, с. 115].

Кримінальний кодекс України в Загальній частині містить в собі окремий розділ XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх», що, на нашу думку, є дуже доречним. Виокремлення особливої розділу дозволяє врахувати під час розв'язання питань притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх особливості їх психіки, виховання, причини й умови, що сприяють скоєнню кримінальних правопорушень, і призначити законне й справедливе покарання, спрямоване на досягнення його цілей [6, с. 177].

Основні види покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітнього за вчинення кримінального правопорушення, закріплені в ст. 98 КК України, а саме: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт і позбавлення волі. Також необхідно звернути увагу, що в ч. 2 статті вказано, що до такого виду суб'єктів можуть бути застосовані додаткові покарання: штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [4].

Як зазначає К.В. Кобзар, покарання для неповнолітніх можна класифікувати таким чином:

- за юридичною значущістю – основні (арешт, виправні роботи, громадські роботи, позбавлення волі), додаткові (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю), змішані (штраф);
- які пов'язані з ізоляцією від суспільства – позбавлення волі й арешт;
- за наявністю чи відсутністю обмежень майнового характеру – штраф, виправні й громадські роботи;
- за терміном – безстрокові (штраф), строкові (всі інші) [7, с. 180].

Ст. ст. 99, 100, 101, 102 КК України роз'яснюють, коли застосовується той чи інший вид покарання для неповнолітніх. Штраф відповідно до ст. 99 КК України застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення [4]. Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Складність призначення такого виду покарання пов'язана з небажанням працедавців офіційно працевлаштовувати неповнолітніх працівників, що унеможлиблює накладення такого виду покарання.

До неповнолітнього, що не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засудженого за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано покарання у виді громадських або виправних робіт [4]. Такі виправні заходи будуть містити більший виховний і попереджувальний момент, ніж штраф.

Відповідно до ст. 100 КК України громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час, що не може перевищувати двох годин на день [4]. Міжнародний досвід показує позитивний вплив такого виду покарання, хоча рівень призначення громадських робіт в Україні надзвичайно низький.

Натомість виправні роботи можуть призначатися неповнолітньому за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. Із заробітку неповнолітнього здійснюється відрахування в дохід держави в межах від п'яти до десяти відсотків [4].

На виконання такого виду покарання держава не витрачає великі кошти, оскільки кошти з бюджету виділяються тільки органам, що ведуть контроль та облік за виконанням цього покарання [8, с. 277].

Відповідно до ст. 101 КК України арешт полягає в триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб [4]. Натомість покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення кримінального правопорушення повноліття, не може бути призначене на строк понад десять років, окрім випадків, передбачених п. 5 ч. 3 статті, а саме за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини. У такому випадку вища межа покарання сягає 15 років [4].

Аналіз статистичних даних свідчить про існування негативної тенденції, відповідно до якої найтяжчий вид покарання серед тих, які можуть бути застосовані до неповнолітніх правопорушників, призначається судами в декілька раз більше, ніж інші види покарань, питома вага якого серед інших покарань сягає в середньому близько 90% [9, с. 180]. Така ситуація не прийнятна, оскільки в процесі виконання покарання виникають такі негативні процеси та явища, які не лише істотно ускладнюють процес досягнення мети виправлення, а й виключають можливість досягнення бажаного результату.

Як свідчить судова практика, частою формою реалізації кримінальної відповідальності для неповнолітніх за вчинення кримінального проступку або нетяжкого злочину є звільнення від покарання та застосування примусових заходів виховного характеру у виді передачі неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання. Застосування такого заходу державного примусу, на нашу думку, не дієве, оскільки неповнолітній, який учинив кримінальне правопорушення, як показує практика, не отримує всіх необхідних виховних заходів та, як наслідок, продовжує злочинний спосіб життя.

Звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності можливе за наявності двох обставин:

- 1) якщо неповнолітній уперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин;
- 2) якщо є можливість виправлення такого неповнолітнього без застосування покарання.

Висновки. Зважаючи на вищезазначене, можна резюмувати, що розділ XV Загальної частини КК України «Особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх» містить особливі умови кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили кримінально карані діяння, серед яких можна зазначити: скорочення переліку видів покарань та обмеження строків і розмірів установлених покарань; установлення умов, за яких можливе звільнення неповнолітніх від відбування покарання із застосуванням до них примусових заходів виховного характеру; закріплення можливості застосування за наявності певних обставин умовно-дострокового звільнення від покарання незалежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення.

Провівши дослідження чинних норм кримінального законодавства, можна дійти висновку, що з метою оптимізації та гуманізації кримінальних покарань щодо неповнолітніх необхідно: подальше внесення змін до КК України в напрямі розширення переліку покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх; запровадження нових видів покарання, призначених спеціально для неповно-

літніх, та індивідуалізація у виборі покарання. Такі зміни найкращим чином вплинуть на дію системи кримінальних покарань щодо неповнолітніх.

Література

1. Статистика Генеральної прокуратури. *Офіс Генерального прокурора* : вебсайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat> (дата звернення: 10.07.2021).
2. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») : Міжнародний документ від 29 листопада 1985 р. № 995_211. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (дата звернення: 13.07.2021 р.).
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
4. Вишневецька І.В. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. № 1. С. 1–11.
5. Андрусяк Г.М. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за законодавством зарубіжних країн. *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 114–119.
6. Казначеева Д.В. Проблеми призначення покарання щодо неповнолітніх. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 176–182.
7. Кобзар К.В. Проблемні питання призначення покарання неповнолітнім. *Дослідження актуальних питань юридичних наук* : матеріали II наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 11–12 грудня 2020 р. Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2020. С. 178–182.
8. Яровенко А.Г. Кримінальна відповідальність та покарання неповнолітніх. *Літописець*. Випуск 16 : Збірник наукових праць VIII Всеукр. наук.-практ. конф. «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)», м. Житомир, 9 грудня 2020 р. / Житом. держ. ун-т ім. І. Франка, 2021. С. 276–279.
9. Казначеева Д.В. Проблеми призначення покарання щодо неповнолітніх. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 176–182.